

TERENTIUS ADELPHOE-ÁNAK BEFEJEZÉSE ÉS AZ ÚJ MENANDROS

I.e. 160-ban Aemilius Paulus *ludi funebrales*-én – egyebek között – Terentius *fabula palliata*-ját, az *Adelphoe*-t is bemutatták. E darabon végighúzódnó vörös fonal a helyes nevelési elv – ma ugyanúgy aktuális – problémája, melyet az író a városban élő vagyonos agglégény, Micio liberális és a keményen dolgozó paraszt, a szigorú Demea módszerének szembeállításával mutat be. A darab megítélése körüli vita már az ókorban megkezdődött; Cicero egyértelműen Miciónak adta a pálmát, s ha példát akart hozni az engedékeny atyai magatartásra, az *Adelphoe*-ból idézett. Így gondolkodott Molière is: a *L'École des maris*-ban rokonszenve Ariste-é, a nyájas gyámé, és ellenszenve Arnolphe-é, Demea utódjáé a *L'École des femmes*-ben. A vita azóta is folytatódik: a Micio-párti Lessinggel Diderot áll szemben, aki szerint egy harmadik atyát kell kívánnunk, aki a középúton jár.¹

E nehéz probléma megoldása felé vezető úton jelentős állomás volt Trencsényi-Waldapfel Imre nevezetes tanulmánya.² A szerző abból a felismerésből indult ki, hogy Menandros darabja, az *Adelphoe* β' is bizonyos értelemben kulcsdráma volt (gyanítani lehet, hogy Micio álarcá mögött a görög szerző barátja, Démétrios Phalereus, Démeaé mögött viszont a rusztikus és erőszakos Stratoklés áll³), ehhez hozzávette a római *ludi funebrales* gondolatkörét (a halott álarcát viselő színésznek a temetési menetben a megjelenített halott tetteit és szavait kell utánoznia), és e gondolatsornak nyomatókat adott azáltal, hogy a fabula két öregjének szembeállítását kivetítette a Scipio-körhöz tartozó Aemilius Paulus és a konzervatív felfogású Cato ellentétére.

E tanulmányhoz csakhamar Maróti Egon fűzött megjegyzéseket, hivatkozva a *Dyskolos*-ra, pontosabbá téve, ill. kiegészítve Trencsényi-Waldapfel történeti megállapításait és megkérdőjelezve az Aemilius Paulus—Cato maior ellentétet.⁴

¹ Vö. K. BÜCHNER: *Das Theater des Terenz*. Heidelberg 1974, 361 skk.; HUSZTI J.: Diderot és Terentius. *Budapesti Szemle* 153. 1913, 382 skk.

² Terentius vígjátéka L. Aemilius Paulus temetésén. *AntTan* 4 (1957) 1–28; vö. *Acta Ant. Hung.* 5 (1957) 129–165.

³ P. MACKENDRICK: Demetrius of Phalerum, Cato and the *Adelphoe*. *RFIC NS* 32 (1954) 18–35. Donatusból tudjuk, hogy Micio neve a görög eredetiben Lamprias volt.

⁴ Terentiana. *AntTan* 7 (1960) 27–36; vö. *Acta Ant. Hung.* 8 (1960) 321–334.

A vita⁵ azóta továbbra is azon kérdés körül forog, vajon változtatott-e a római poéta a görög eredetin (s ha igen, hol és mennyit), vajon az addig rokonszenvesnek bemutatott Micio megaláztatása az utolsó jelenetekben Menandros szándéka szerint történt-e, vagy pedig Terentius cserélte fel a szerepeket, mert a darab tendenciáját a *patria potestas* elvét valló közönsége számára elfogadhatóbbá akarta tenni, vagy mert egyszerűen hatásosabbnak tartotta a szelid *senex* felsülését.⁶

E kérdést most revízió alá vehetjük az elmúlt két és fél évtized papiruszleteinek segítségével, melyek Menandros-képünket számos új vonással gyarapították.

Azt a régi feltevést, hogy Plautus és Terentius görög mintái öt felvonásra oszlottak, már a kairói kódex vígjátékai igazolták. Az 1958-ban közzétett *Dyskolos* és az azóta megismert más darabok most lehetőséget adnak arra, hogy az újkomédia drámai struktúráját nagyobb anyagon vizsgáljuk. E művek számunkra itt most fontos zárófelvonásáról kiderült, hogy egyrészt Menandros abban sokkal inkább kötődött az ókomédiához, mint azt korábban sejtettük (jelentős szerepet játszik benne a házasság-motívum, a darab korábbi elemeit felhasználó ingerkedés, kötekedés, gúnyolódás, egy sor egyéb *kómos*-elem), másrészt a cselekmény kidolgozása a IV. felvonás végére tulajdonképpen lezárul, és így az utolsó felvonásnak nemegyszer független jellege van.⁷

⁵ Az idevágó tanulmányok az elmúlt három évtizedben: M. NEUMANN: Die poetische Gerechtigkeit in der neueren Komödie. Speyer 1958, 172 skk.; A THIERFELDER: in: Menandrea. Miscellanea philologica. Genova 1960, 107–112; H. J. METTE: Gymnasium 69 (1962) 401; T. A. DOREY: Greece and Rome 9 (1962) 37–39; W. G. ARNOTT: Greece and Rome 10 (1963) 140–4; O. RIETH: Die Kunst Menanders in den „Adelphen“ des Terenz. Hildesheim 1964, 2–14, 101–120; W. G. ARNOTT: Gnomon 37 (1965) 255–263; H. J. METTE: Lustrum 10 (1965) 127–8; R. W. CARRUBBA: Dioniso 42 (1968) 16–26; W. R. JOHNSON: California Studies in Classical Antiquity 4 (1968) 171–186; W. STARK: Altsprachliche Unterricht 13 (1970) 3. 5–18; E. FANTHAM: Latomus 30 (1971) 983–6; J. N. GRANT: Greek Roman and Byzantine Studies 12 (1971) 205–10; H. TRÄNKLE: MH 29 (1972) 241–255; K. GAISER: Aufstieg und Niedergang der alten Welt (Berlin 1972) I 2, 1101–14; W. S. ANDERSON: Studi classici in onore di Quintino Cataudella. Catania 1972, 173–9; H. LLOYD-JONES: CQ 23 (1973) 279–284; L. PERELLI: Il teatro rivoluzionario di Terenzio. Firenze 1973, 61–108; K. BÜCHNER: i. m. 361–426, kül. 409 skk.; TEGYEY I.: Terentius Adelphoe (Auctores Latini XVII). Budapest 1973, 19–24; N. HOLZBERG: Menander. Untersuchungen zur dramatischen Technik. Nürnberg 1974, 165–170; J. N. GRANT: AJPh 96 (1975) 42–60; F. CALLIER: La libertas et les valeurs politiques dans le théâtre de Terence (*Ad. II*, 17). Association Guillaume Budé. Congrès de Rome (Paris 1975), 412–23; W. G. ARNOTT: Menander, Plautus, Terence. (Greece and Rome. New Surveys in the Classics No. 9.) Oxford 1975, 54–5; V. PÖSCHL: Das Problem der Adelphen des Terenz. SBHAW 1975, 4; R. H. MARTI: Terence Adelphoe. (Cambridge Greek and Latin Classics). Cambridge 1976, 16–29; TEGYEY I.: Ljudi Menandra i rimszkaja interpretacija ikh. In: Problémü anticsnoj isztorii i kulturi (Erevan 1979) II, 347–353; C. LORD: TAPhA 107 (1977) 183–202; F. H. SANDBACH: BICS 25 (1978) 123–145; B. COMPAGNO: Pan 6 (1978) 127–138; H. JUHNKE: Terenz. In: Das römische Drama (hrsgg. E. LEFÈVRE) Darmstadt 1978, 253–6; J. N. GREENBERG: CW 73 (1979–80) 221–36; P. GRIMAL: Vita Latina 1981 No. 84, 2–9; E. LEFÈVRE: La structure des Adelphes de Térence comme critère d'analyse. In: Théâtre et spectacles dans l'antiquité. Actes du colloque de Strasbourg. Leiden 1983, 169–79; A. GRILLI: Educazione urbana ed educazione rustica in Terenzio. In: La città antica come fatto di cultura. Atti del convegno di Como e Ballagio. Como Regione, Lombardia 1983, 23–4; B. SCHNEIDER: RhM 127 (1984) 133–140.

⁶ H. TRÄNKLE: i. m. 243 skk.; F. H. SANDBACH, i. m. 138 skk.

⁷ Erre már az *Epitrepontes* alapján rámutatott A. W. GOMME (Menander. In: Essays in Greek History and Literature. Oxford 1937, 266, 1. jegyzet); továbbá: H. LLOYD-JONES: Greek Roman and Byzantine Studies 12 (1971) 188 skk.; N. HOLZBERG: i. m. 120 skk.; H.-D. BLUME: Menanders „Samia”. Eine Interpretation. Darmstadt 1974, 245 sk.

A *Dyskolos* legfőbb tanulsága az, hogy ennek az V. felvonásában (az ókomédiához hasonlóan⁸) annak kell újra szenvednie és a gúnyolódást eltűrnie, aki az előzmények alapján azt kiérdemelte, és ott vereséget szenvedett. Éppen ezért aligha indokolt az a megütközés, amivel egyesek Knémón ismételt meghurcolását fogadták.⁹ Menandros itt a költői igazságszolgáltatást feláldozta részben a komikus hatások, részben az arányos szerkesztés és a párhuzamok kiaknázásának oltárán.¹⁰ Ez az oka annak, hogy a most már tehetetlen Knémón kénytelen Getas és Sikón ismételt bosszantását eltűrni.

Visszatekintve most már könnyű felismernünk az *Epitrepontes* hasonló szerkesztési elvét: a darabban ugyan a központi probléma a fiatal házások, Charisios és Pamphilé konfliktusa, és bár az ifjú férj sem mondható hibátlannak, a valóban negatív figura Smikrinés, a fiatalasszony atyja, akinek a családi perpatvar láttán első gondolata a hozomány megőrzése, és aki mindvégig a fiatalok szétválasztásán fáradozik. Az ifjú pár már régen kibékült, de ebből a makacs öreg semmit sem vesz észre, csak hajtogatja a magát. Az V. felvonás vége ugyan elveszett, de a ránk maradt töredékekből világos, hogy Smikrinésnek el kell tűrnie a *polypragmosyné*-je révén nem éppen rokonszenves Onésimos filozófiai tantételekkel és tragédia-elemekkel átszótt kioktatását.¹¹

Ugyancsak Smikrinés a neve annak a kapzsi öregnek¹², aki az *Aspis* ellenszenves alakja. Unokaöccse, Kleostratos katonának állt be, hogy családjá anyagi helyzetén javítson, és hűgát illendően férjhez tudja adni. Daos, a szolgálja, megrongált pajzsával, halálának hírével és jelentős zsákmánnyal érkezik vissza Kisázsából, mire Smikrinés, hogy a vagyont megszerezze, feleségül akarja venni Kleostratos hűgát, akinek egy rokon ifjúval (Kleostratos nagybátyjának, Khairestratosnak fiával) kötendő házasságát már régóta tervezték. A fiatalok azonban Daos segítségével cselt szőnek, Khairestratosnak, Smikrinés öccsének halálát koholják (ennek következtében az öreg házasság nélkül is megkapná az örökséget). Az V. felvonásból csak két tucat sor maradt fenn, ebből világos, hogy a fiatalok egybekeltek, előkészítik az ilyenkor szokásos lakomát. Smikrinés – úgy tűnik – sem az esküvőről, sem az időközben (a IV. felvonás végén) épen és egészségesen visszatért Kleostratosról nem tud semmit, s mivel a prologosban Tyché megígérte felsülését (143 skk.), biztosra vehetjük, hogy az elveszett 90 sor jó részét éppen az ő kigúnyolása teszi ki (feltehetőleg Daos által).¹³

⁸ Vö. pl. az *Acharnes* befejezésében Lamachost.

⁹ W. KRAUS: RhM 102 (1959) 155; J. C. KAMERBEEK: Mnemosyne 12 (1959) 128; A. THIERFELDER: Knemon-Demea-Micio. In: Menandrea. Genova 1960, 107 skk.; vö. még: M. ANDERSON: Knemon's hamartia. Greece and Rome 17 (1970) 199 skk.; W. LUDWIG: Verhältnis von Gott und Handlung. In: Entretiens sur l'antiquité classique. Tome XVI. Ménandre. Vandoeuvres-Genève 1969, 86 skk.; S. M. GOLDBERG: The Making of Menander's Comedy. London 1980, 88 skk.

¹⁰ W. G. ARNOTT: Menander... (I. 5. jegyz.), 21 sk.

¹¹ U. v. WILAMOWITZ-MOELLENDORFF: Das Schiedsgericht. Berlin 1925, 108 skk.; A. W. GOMME-F. H. SANDBACH: Menander, a Commentary. Oxford 1973, 369 skk.; N. HOLZBERG, i. m. 126 skk.

¹² W. T. MACCARY: Menander's Characters: Their Names, Roles and Masks. TAPhA 101 (1970) 277 skk.

¹³ A rekonstrukcióra vö. GOMME-SANDBACH: i. m. 102 skk.; W. G. ARNOTT: Menander (Cambridge-London 1979) I, 89 skk.; N. HOLZBERG: i. m. 149; Daosra vö. S. M. GOLDBERG i. m. 40 skk.

Más darabjaiban fiatal emberek vallanak kudarcot, és szenvednek az V. felvonásban. A *Perikeiromené* katonafigurájának, Polemónnak a felsülése kielégíti igazságérzetünket: bár Menandros jellemzésében hőst nem a megszokott *miles gloriosus*-vonásokkal ruházza fel, mégiscsak ő az, aki alaptalan féltékenységében levágja élettársa, Glykéra fürtjeit és ostrommal akarja bevenni a szomszédos házat, ahová a méltatlanul szenvedő leány menekült, így azután neki kell aggódva lesnie, hogy az immár szabad athéninak bizonyult nő feleségként hozzámegy-e vagy sem,¹⁴ E vígjátéknak azonban van még egy csalódott alakja: Moschión, Glykéra ikerfivére, aki teljesen félreérti a testvéri ölelést, elbizakodottságában hősszerelmesként viselkedik. Amikor fény derül Glykéra kilétére, balsikerét csak az enyhíti, hogy rátalál atyjára, aki (feltehetőleg) nevelőanya leányát szerzi meg számára nőül.

Ennek a felismerésnek a fényében érthetjük csak meg a *Sikyónios* befejezését is. E katona-darabban szó sem lehet a *stratiótés* Polemónhoz hasonló alulmaradásáról: a sikyóni férfiúnak, Stratophanésnak nincs egyetlen negatív vonása sem. Határozott, előrelátó ember, a rabszolgapiacon megvásárolt leányt őszinte szerelemmel szereti, mindent megtesz, hogy athéni polgárjogára fény derüljön. Az V. felvonás céltáblája azonban aligha az élődsi Thérón, még ha fontoskodása és szószátyársága miatt meg is érdemelné a kudarcot.¹⁵ Az igazi kárvallott a „fehérbőrű ifjú”, Moschión, akiről – akárcsak a *Perikeiromené*-ban azonos nevet viselő társáról – a végén kiderül, hogy célja elérésében a rokoni kapcsolat az akadály: ő bátyja vetélytársa lenne, ha a vetélkedésre egyáltalán sor kerülhetne. Stratophanés előtt azonban meg kell hátrálnia: keservei a legkegyetlenebbek, amiket az újkomédiában valaha is hallottunk (397–405).¹⁶ A *Misumenos*-ban ismét a *Perikeiromené* alapképlete valósul meg. Thrasónidés érzékenylelkű katona, de a „hetvenkedés” azért nem áll távol tőle: amikor a megszeretett hadifogoly-leány, Krateia előtt azzal dicsekszik, hogy az egyik zsákmányolt kard gazdáját megölte, a leány a kardban fivére fegyverére ismer. Ezért tornyosulnak azután problémák a felszabadított Krateiával kötendő házassága előtt. Az V. felvonás igen csonkán maradt ránk, de talán idevonható egy mytilénéi mozaik ábrázolása¹⁷, amelyen a balra álló alak (a közéteveők véleménye szerint katona vagy szolga) éppen felakasztaná magát. A darabban azonban végül a katona számára minden jól végződik, hozzájut a szeretett leányhoz.¹⁸

Az ugyancsak a helyes nevelés, atya-fiú viszony kérdését feszegető *Samia* szempontunkból enigmatikusabb: a vígjátékban ugyanis nincs igazán rossz jellem (a mű semmiképp sem jellem-vígjáték), mintha Menandros azt akarná megmutatni, hogy Tyché játécai következtében kerülnek csak felszínre a karakter gyengeségei. Az V. felvonásban végül is Moschión vall kudarcot (e rész ismét függelékszerű);

¹⁴ GOMME-SANDBACH: i. m. 525 skk.; N. HOLZBERG: i. m. 142 skk.; S. M. GOLDBERG: i. m. 44 skk.

¹⁵ Voltaképp szenved is: Stratophanés a számarak és számarhajcsárok közé utasítja, amikor a költőzködésre sor kerül (394 sk.), és kérdés, vajon megkapja-e Malthakét (vö. 441), akinek megszerzésére oly buzgón fáradozott gazdája polgárjogának tisztázásán.

¹⁶ A. BARIGAZZI: SIFC 37 (1965) 7 skk.; H. LLOYD-JONES: Greek Roman and Byzantine Studies 7 (1966) 131 skk.; B. MARZULLO: QIFC 2 (1967) 15 skk.; GOMME-SANDBACH: i. m. 662 skk.; N. HOLZBERG: i. m. 144 skk.

¹⁷ S. CHARITONIDIS-L. KAHIL-R. GINOUVES: Antike Kunst, Beiheft 6 (1970) 57.

¹⁸ GOMME-SANDBACH: i. m. 436 skk.; N. HOLZBERG: i. m. 142 skk.; TEGYEY I.: Utószó. In: Menandrosz, A lenyírt hajú lány. Vígjátékok. Budapest 1986, 309 skk.

- kísérlete, hogy atyjára ráíjesszen, számára balul üt ki, s valóban úgy tűnik, az egocentrikus, határozatlan, könnyen sírva fakadó fiatalember szolgált rá még leginkább a megleckéztetésre.¹⁹

Hasonló eredményre vezetne a római átdolgozásokból ismert fabulák elemzése is.²⁰

A görög *Adelphoe* V. felvonását Rieth és Gaiser meggyőzően helyezi a 854 skk. sorokra.²¹ Az előzőekből természetesen nem következik, hogy ebben Menandros szükségképpen hasonló kicsengésű befejezést komponált, de a valószínűség mégiscsak amellett szól, hogy a görög darab V. felvonásában az vall kudarcot, aki erre az előző négyben rászolgált. Hiába fáradoztak jeles kutatók, hogy Micióban hibát fedezzenek fel²², a görög vígjáték nem filozófiai traktátus, ahol feltétlenül a peripatetikus középsernek kell győzedelmeskednie. Az előzmények viszont egyértelműen Demea ellen szólnak. Trencsényi-Waldapfel helyesen látta, hogy a Miciót ért legnagyobb kudarc, ellenvetés nélküli beleegyezése a rákényszerített házasságba annyira képtelen, hogy az nem őt, hanem azt diszkreditálja, aki a képtelen házasságot javasolja²³, de ezen túl kell mennünk, és látnunk kell, hogy ugyanez elmondható Demea valamennyi egyéb javaslatáról is: mert más dolog az, hogy Micio nem sajnálja a pénzt a lakomára, hetairákra és az élet egyéb örömeire, hogy készséggel ad pénzt a betört ajtó kijavítására, az elszakadt ruha megfoltozására, és ismét más, ha valaki rabszolgákat szabadít fel, vagy barátainak ad olyan földet bérletbe, ami saját kezelésében nyilván többet jövedelmezne: Demea „megjavulása” tehát olyan ön- és osztálypusztító magatartás, amivel azt bizonyítja, hogy fogalma sincs az *urbani-
tas* mögött meghúzódó társadalom alapvető játékszabályairól.

Ami ezen túl a római darabban Micio kárára történik, az minden bizonnyal a római költő változtatása volt: Terentius ezzel is ki akarta fejezni, mennyire fogadható el Róma számára a görög poéta világa.²⁴

IMRE TEGYEY

THE END OF TERENCE'S *ADELPHOE* AND THE NEW MENANDER

The plots of Menander's plays mostly end in the fourth act and the closing part – like an appendix – is filled with motifs of the preceding acts without unexpected developments, as if the traditional komos-finale of the Old Attic Comedy may still have retained some influence. Those characters have to suffer in these scenes who either deserved this kind of punishment or were injured and defeated previously. A survey of *Disc.*, *Epitr.*, *Asp.*, *Peric.*, *Sic.*, *Mis.* and *Samia* attests that it is Demea in Terence's *Adelphoe* who is ridiculed once again, his liberality being perverse and as absurd as his parsimony at the beginning of the play.

¹⁹ GOMME-SANDBACH: i. m. 618 skk.; F. H. SANDBACH: *The Comic Theatre of Greece and Rome*. London 1977, 87 skk.; D. M. BAIN: *Menander, Samia*. Warminster, Wilts 1983, XVIII sk.; H.-D. BLUME: i. m. 245 skk.

²⁰ Vö. pl. a *Heautontimorumenos* Chremését.

²¹ O. RIETH: i. m. 101 skk., 141 skk.

²² E. FANTHAM: i. m. 984; H. TRÄNKLE: i. m. 247; J. N. GRANT: *AJPh* 96 (1975) 48; W. R. JOHNSON: i. m. 178; V. PÖSCHL: i. m. 10.

²³ i. m. 26.

²⁴ K. GAISER, i. m. 1112 skk.